

Hoofdstuk 4. De tekstgetuigen.

Wezenlijk. In dit hoofdstuk ga ik diverse tekstgetuigen na. Dat zijn vertalingen van een oorspronkelijke Hebreeuwse tekst. Deze hebben grote waarde al roepen ze ook weer nieuwe vragen op. Want de conclusie dat men vanuit een bepaalde vertaling kan besluiten tot een andere Hebreeuwse tekst dan de Masoretische is beslist voorbarig. Zo eenvoudig liggen de zaken niet. In een vertaling komt ook het begrip van de vertaler tot uiting over de voorhanden liggende tekst, dat wil zeggen: zijn theologie. Elke vertaler is een kind van zijn tijd en van zijn wereld. Dat betreft de Septuaginta in het bijzonder die we nu nagaan.

Septuaginta. Mijn voornemen is om aan deze tekstgetuige ruime aandacht te schenken. Er waren bij het ontstaan van de Septuaginta veel joden die geen kennis hadden van Hebreeuws maar wel van Grieks. Later werd het Oude Testament in Griekse vertaling voor christenen heel belangrijk. Verschillende citaten van Oudtestamentische plaatsen in het Nieuwe Testament zijn voor een belangrijk deel terug te voeren tot deze Griekse vertaling.

Waarom deze Griekse vertaling Septuaginta genoemd wordt, maak ik straks duidelijk. In elk geval is de Griekse wereld door de Septuaginta voor het eerst nader bekend gemaakt met de Oudtestamentische Godsopenbaring. Voor de Vroege Kerk was de Septuaginta de absoluut gezaghebbende vorm van de tekst van het Oude Testament. Augustinus eiste van Hieronymus dat deze Griekse tekst grondslag moest zijn van zijn vertaling van het Oude Testament en niet de Masoretische tekst. Zo is het Oude Testament in de vorm van de Septuaginta vele eeuwen in de christelijke wereld van grote invloed geweest. Zonder deze Griekse vertaling zou het christendom en de Westerse cultuur ondenkbaar zijn geweest.

In 1999 kwam dat naar voren in de publicatie van twee boeken van dr. W. Aalders. Hij stelt bijvoorbeeld in zijn boek "De Septuagint, brug tussen synagoge en kerk", Heerenveen, 1999, dat deze vertaling de opkomst en bloei van een nieuw soort profetie heeft bevorderd, namelijk de apocalyptiek. De Heilige Schrift kreeg daardoor een grotere volheid en de geschiedenis nieuwe dimensies. In elk geval toont hij aan welk belang de Septuaginta heeft voor joden en christenen. Dat werkt hij verder uit in zijn laatste boek "De apocalyptische Christus volgens TeNaCh, Septuagint en Evangelie", Heerenveen, 2001. Bij mijn inleiding op het Bijbelboek Spreuken ga ik daar nader op in.

De Aristeasbrief. Over het ontstaan van de Septuaginta (in het Latijn betekent dat woord 70!) zijn we bijzonder goed ingelicht door de zogenaamde Aristeasbrief. Het verhaal gaat als volgt. Op een dag bericht Demetrius van Phaleron aan zijn Egyptische koning Ptolemaeus II Philadelfos (285-247 voor Christus) dat ook de joodse Wet, dat is de Pentateuch (alleen daar gaat de Aristeasbrief over), waard is opgenomen te worden in de koninklijke bibliotheek van Alexandrië. Maar dan moet deze Pentateuch eerst in het Grieks worden vertaald. Daar spant de koning zich meteen voor in.

Hij zendt gezanten onder wie Aristeas naar hogepriester Eleazar in Jeruzalem met het verzoek mannen beschikbaar te stellen die voor deze vertaalwerkzaamheid geschikt zijn. Eleazar zendt daarop 6 mannen uit elk van de 12 stammen van Israël, 72 dus in totaal, met kostbare Thorarollen naar Alexandrië. Ze krijgen een eervolle ontvangst. Ze geven de koning in diepe spreuken voorbeelden van joodse wijsheid. Dan worden ze naar Pharos gebracht, een eiland dat door een dam met Alexandrië is verbonden. In de stilte en ver van het rumoer van de wereld vertalen deze 72 mannen in 72 dagen de Thora, terwijl Demetrius de tekst opschrijft waarin ze overeenstemmen.

Deze tekst wordt eerst in de joodse gemeente van Alexandrië voorgelezen die haar als mooi, vroom, authentiek en onaantastbaar erkent; die eraan toevoegt of eruit weglaat, wordt vervloekt. Pas na deze goedkeuring wordt de vertaling aan de koning gepresenteerd die ook de opdrachtgever was. Hij verwondert zich over de Geest van de Wetgever en stuurt de vertalers met rijke geschenken terug naar huis.

Opmerkelijk is dat de bekende ds. Abraham Hellenbroek, 1658-1731, in zijn boek "De kruistriomf van Vorst Messias", Barneveld, 2007, pag. 379, schrijft: "Aristaeus verhaalt dat de zeventig overzetteren daarom elke morgen, voordat zij aan hun vertaling begonnen, hun handen wassen, om te betuigen dat zij dat werk zonder huichelen, in oprechtheid uitvoerden".

Bovenstaande is niet meer dan een verhaal over de Aristeasbrief waaraan soms veel, soms weinig is toegevoegd. In elk geval, de vertaling wordt later door joden en christenen overgenomen met allerlei toevoegingen. De joodse historicus, Flavius Josephus, 37-100 na Christus, volgt deze Griekse vertaling bijna woordelijk. De joodse geleerde, Philo van Alexandrië, 25 voor tot 40 na Christus, maakt de Septuaginta tot een werk van Goddelijke inspiratie en de vertalers tot profeten. Volledig van elkaar gescheiden werkend, zouden zij gekomen zijn tot een woordelijk overeenstemmende vertaling. Christelijke kerkvaders volgen deze opvatting en breiden deze uit tot het hele Oude Testament terwijl Aristeas slechts over de vertaling van de Thora berichtte.

Het is een mooi verhaal. Echter, niet een heiden maar een jood heeft de Septuaginta geschreven. Ook is het twijfelachtig of dit in de tijd van Ptolemaeus II Philadelfos gebeurd is. Niet omdat de koning een Griekse vertaling van het Oude Testament eiste maar omdat de Egyptische joden het Hebreeuws niet machtig waren en zonder een vertaling hun godsdienst niet konden belevén. Grieks was voor de joden die in de Diaspora of Verstrooiing leefden de taal van hun dagelijkse leven.

Historie. In elk geval is duidelijk, dat de vertaling van de Pentateuch in het Grieks in de eerste helft van de derde eeuw voor Christus is ontstaan en dat dit voor de joodse gemeente in Alexandrië ook noodzakelijk was. Uit de aard der zaak werd eerst het voor het jodendom belangrijkste gedeelte van het Oude Testament vertaald, de Thora dus, terwijl langzamerhand de andere Bijbelboeken volgden.

Als we de proloog van het apocriefe boek van Jesus Sirach serieus nemen, moeten we voor de Griekse vertaling van het Oude Testament een lange periode inruimen. Alleen daarom al kan de Septuaginta niet het werk van één vertaler zijn geweest. Ik weid er niet over uit, het is genoeg om te weten dat de Septuaginta een verzameling vertalingen is waarbij de schrijvers onderling verschillend waren met betrekking tot hun vertaaltechniek, kennis van het Hebreeuws en stijl.

De Septuaginta maakte het voor de in de Diaspora levende joden mogelijk om in hun omgangstaal de Tenach te lezen. Vanzelfsprekend was dat ook het geval voor niet-joden. Ook zij konden zich bezighouden met de studie van het Oude Testament. De geschiedenis van Filippus en de kamerling (zie Handelingen 8:26-40) is daarvan getuige. Dat de Septuaginta van grote betekenis is geweest voor het jonge christendom is een open deur. Ook voor hen was deze Griekse vertaling in de eerste eeuwen gezaghebbend met betrekking tot het Oude Testament zodat ze zich in hun discussie met joden daarop konden beroepen. Voorbeeld daarvan is Jesaja 7:14 waar staat dat een maagd zwanger zal worden. "Nee", zeiden de joden, "er is hier sprake van een jonge vrouw, dat is in het Grieks: νεανίς". "Nee", zeiden de christenen, "in jullie eigen Griekse vertaling, de Septuaginta, staat: maagd, dat is in het Grieks: παρθενός". Dit alles bracht de joden er weer toe de Septuaginta te verfoeien.

Nieuwe Griekse vertalingen. Het feit, dat de Joden in tweede instantie de Septuaginta verwierpen, gaf de aanzet om tot een nieuwe vertaling van het Oude Testament uit het Hebreeuws te komen voor het Grieks sprekende jodendom. Dat is de verdienste geweest van Aquila, Theodotion en Symmachus.

Aquila was afkomstig uit Sinope in Pontus. Hij was een leerling van rabbi Aqiba. Zijn vertaling is circa 130 na Christus ontstaan.

Theodotion aan het einde van de tweede eeuw na Christus maakte geen nieuwe vertaling maar reviseerde een Griekse vertaling naar de Hebreeuwse tekst.

Symmachus maakte in 170 na Christus een tweede nieuwe vertaling in goed Grieks voor het Ebionietische jodendom.

De hexapla van Origenes. De vele vertalingen van de Hebreeuwse grondtekst in het Grieks werkten in de discussie tussen joden en christenen zeer verwarrend. Daar kwam verandering in door het geweldige werk van Origenes, een theoloog in Alexandrië, die dit werk tussen 230 en 240 jaar na Christus volbracht. Dat bracht helderheid. Zijn hoofddoel was om hiermee christelijke theologen toe te rusten in hun gesprekken met joden die zich op de oorspronkelijke tekst beriepen. We noemen dit werk de hexapla.

Origenes maakte zes kolommen met in elke kolom aparte teksten zodat ze goed te vergelijken waren: de Hebreeuwse tekst (kolom 1); de Hebreeuwse tekst in Griekse kopie (kolom 2); de Aquila (kolom 3); de Symmachus (kolom 4); de Septuaginta (kolom 5); en de Theodotion (ko-

lom 6). Eigenlijk zoals wij gebruik maken van zes Nederlandse vertalingen naast elkaar. Voor het Boek van de Psalmen voegde Origenes een zevende, achtste en negende vertaling toe, zodat het boek der Psalmen negen kolommen besloeg.

Om een indruk te krijgen van de omvang van de Hexapla merken we op dat dit werk 6000 pagina's in 50 banden bevat. Het oorspronkelijke werk bevond zich in Caesarea in Palestina en is daar aan de veroveringszucht van de Islam ten offer gevallen.

Bewerkingen. Er zijn ook andere recensies van de Septuaginta ontstaan. Want niet alleen Origenes heeft de Septuaginta bewerkt, ook Lucianus en Hesychius deden dat. Lucianus was een voorganger uit Antiochië en stierf in 312 na Christus de marteldood. En Hesychius was een bisschop en is tijdens de vervolging onder de Romeinse keizer Diocletianus, 284-305 na Christus, gestorven.

Reconstructie? Uit alles dat ik al geschreven heb, blijkt wel dat de geschiedenis van de tekst van de Septuaginta buitengewoon ingewikkeld is. Want geen enkele tekstvorm heeft de oorspronkelijke tekst van deze Griekse vertaling bewaard. Wel zijn allerlei pogingen in het werk gesteld om de oorspronkelijke tekst van de Septuaginta te reconstrueren maar deze pogingen hoe knap ook zijn alle mislukt.

Vergelijking. Geen andere vertaling is bij de wetenschappelijke arbeid van de tekst van het Oude Testament zo hooggeschat als de Septuaginta. Want men dacht met behulp van de Septuaginta te komen tot een Hebreeuwse tekst van voor de tijd van de Masoreten. Maar dat is vanwege de aard van de Septuaginta niet gelukt.

De handschriften van de Septuaginta wijken eeuwen na het ontstaan te zeer af terwijl de Masoretische tekst vanaf de tweede eeuw na Christus zeer constant is gebleven. Verder is de taal van de Septuaginta die van het zogenaamde κοινή (koinè)-Grieks, de algemene taal in de hellenistische tijd en hetzelfde Grieks van het Nieuwe Testament.

De joden in de Diaspora waren gehelleniseerde joden die in een wereld verkeerden van een heel andere sociologische aard, een andere manier van denken en een andere manier van geloof dan joden in Israël of Palestina. De Bijbel waarin God יהוה (Jahweh) heet, is de Bijbel van een volk. De Bijbel, waarin God Κύριος (Kurios) heet, is de Bijbel van de wereld.⁴ Daarmee is duidelijk dat de Septuaginta geen vertaling is in de eigenlijke zin van het woord maar een geactualiseerde weergave is van het oorspronkelijke.

De Septuaginta dient om bovengenoemde redenen letterlijk en zakelijk verstaan te worden vanuit een bijzondere historische en godsdiensthistorische situatie waaruit ze gegroeid is en waarin ze invloed wilde uitoefenen. Dat maakt het gebruik van de Septuaginta complex. Wel blijft ze voor mij een buitengewoon belangrijke en onontbeerlijk tekstgetuige. Om die oorzaak hoort de Septuaginta meer thuis bij de geschiedenis van de exegese dan van de tekst van het Oude Testament.

Handschriften. De handschriften van de Septuaginta, zowel papyriteksten als codices, zijn zeer omvangrijk.

Tot de belangrijkste papyriteksten behoren onder andere:

- a. Papyrus Greek 458, midden van de tweede eeuw voor Christus, bevindt zich in de John Rylands Library in Manchester.
- b. Chester Beatty Papyri, tweede tot vierde eeuw na Christus, genoemd naar de Engelsman Chester Beatty (1929), met delen van 9 Oudtestamentische en 15 Nieuwtestamentische Bijbelboeken.
- c. Antinoös-Papyrus, vierde eeuw na Christus, uitgegeven door C. H. Roberts (1950), met fragmenten van het Bijbelboek Spreuken.

Tot de belangrijkste codices of handschriften noemen we:

- a. Codex Vaticanus, vierde eeuw na Christus, met volledige Oude Testament, behorend tot de Vaticaanse bibliotheek.
- b. Codex Sinaiticus, vierde eeuw na Christus, ontdekt in 1844 en 1859 in het Catherinaklooster op de Sinaï door Tischendorf. Het grootste deel van deze codex

⁴ Zie Prof. A. Deissmann, *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum* 11 (1903 I, Seite 174).

bevindt zich in het British Museum in Londen met onder andere het Bijbelboek Spreuken.

- c. Codex Alexandrinus, vijfde eeuw na Christus. Deze bevindt zich in het British Museum en is in 1627 geschonken aan koning Charles I van Engeland. Het bevat het Oude Testament, uitgezonderd 1 Samuël 12:17-14:9 en Psalm 49:20-79:11.

Uitgaven. Van de verschillende uitgaven van de Septuaginta die in de loop der tijd verschenen zijn, gebruik ik de uitgave van de Göttinger Septuaginta, Vetus Testamentum Graecum, auctoritate Societatis Litterarum Gottingensis editum. Dat is een kritisch handboek van de gehele Septuaginta van A. Rahlfs van 1935 bij "das Württembergischen Bibelanstalt" en herdrukt in 1965.

Samareitikon. Ook de Samaritaanse Pentateuch is in het Grieks vertaald. Deze uitgave heet Samareitikon. Origenes heeft deze uitgave veelvuldig geciteerd. Resten daarvan zijn in een handschrift uit de vierde eeuw na Christus bewaard gebleven.

Aramese Targumim. Omdat in het jodendom na de ballingschap het Hebreeuws zijn betekenis als volkstaal verloor en door het Aramees werd vervangen, werd het voor de joodse gemeente nodig om de uitleg van de Schrift in het Hebreeuws tijdens de godsdienstoeffeningen te combineren met een uitleg in het Aramees. Dit vertalen wordt "targem" genoemd; de vertaler heet "turgeman" en de vertaling "targum". Hier is de naam van Ezra aan verbonden. Wanneer we spreken over Aramese Targumim hebben we het dus over diverse vertalingen van de Schrift in het Aramees.

Bijzonderheid. De uitleg en vertaling van het Hebreeuws in het Aramees tijdens de godsdienstoeffening mocht alleen mondeling worden doorgegeven, maar het is duidelijk dat er al in de eerste eeuw na Christus geschreven Targumim waren. Maar het ontstaan van de Targumim uit mondelinge vertalingen verklaart wel waarom ze van elkaar verschillen hoewel de Hebreeuwse tekst gezaghebbend was.

Deze verschillende Targumim stemmen met elkaar overeen dat deze verschillen verklaard worden door het praktische doel waarvoor ze bestemd waren. Want de gemeente moest erdoor gesticht en onderwezen worden. Het moest voor haar duidelijk worden wat de tekst precies te zeggen had. Exegese is daarom het hoofdelement van de Targumim. Dit element is bij geen enkele vertaling van de diverse Bijbelboeken zo sterk aanwezig als juist hier.

De Targumim omschrijven de tekst. Ze verklaren deze door allerlei toevoegingen volgens de heersende theologie van die tijd. Deze wijze van behandeling van de tekst vermindert aan de ene kant hun waarde als tekstgetuigen maar maakt aan de andere kant deze Targumim tot belangrijke documenten bij de geschiedenis van de uitleg van het Oude Testament.

Verschillen. Hoewel slechts delen van allerlei Targumim bewaard gebleven zijn, onderscheiden we niettemin drie wezenlijk van elkaar verschillende vormen.

- a. Palestijnse Targum. Deze is van belang voor onze kennis van het Aramees dat in Palestina gesproken werd in de tijd van Christus' omwandeling op aarde.
- b. Babylonische Targum zoals Targum Onkelos voor de Pentateuch en Targum Jonathan voor de Profeten. Deze Targum Onkelos en Jonathan zijn officiële Targumim waarvan de tekst na een lange voorgeschiedenis in Babylonië definitief vastgesteld is, echter niet voor de vijfde eeuw na Christus.
- c. Er zijn ook Targumimteksten over de zogenaamde Chetoebim, de Geschriften, van het Oude Testament.

Samaritaanse Targum. Ook bij de samaritanen werd hun heilige tekst, de Pentateuch, in het Aramees vertaald. Bijna elk van de bewaard gebleven handschriften bevat een bijzondere tekst.

Peschitta. De Peschitta is de syrische vertaling van het Oude Testament welke vertaling onder de tekstgetuigen een belangrijke plaats inneemt. De syrische Kerk noemt de bij haar gebruikelijke vertaling van de Tenach Peschitta, dat is: de "eenvoudige" vertaling al is deze niet zo eenvoudig want je moet de syrische taal beheersen.

Vanwege de geconstateerde overeenstemming tussen Targum en Peschitta is men tot de stelling gekomen dat deze vertaling voortgekomen is uit een West Aramese Targum die in een Oost Aramese vorm is gegoten namelijk het syrisch. Hieruit leidt men vervolgens af dat de herkomst van de Peschitta waarschijnlijk joods is wat historisch gemakkelijk is aan te nemen omdat machthebbers en leidende kringen van Adiabene, gelegen ten Oosten van de Tigris, circa 40-70 na Christus gewonnen werden voor het joodse geloof.

Ze hadden een vertaling nodig van het Oude Testament, vooral van de Pentateuch, in hun eigen taal, het syrisch. Er is geen wetenschappelijke uitgave van de Peschitta. Wel zijn citaten van syrische kerkvaders zoals Efraïm de Syriër (gestorven in 373 na Christus) en Afraätes, belangrijk.

Vetus Latina. De Vetus Latina is in wezen de Septuaginta in het Latijn. Die was nodig voor de godsdienstoefeningen van de vele christenen in Zuid-Gallië en Noord-Afrika die Latijn spraken. Vanaf circa 150 na Christus zijn er Bijbelteksten voorhanden in het Latijn. Tertullianus, geboren in 160 na Christus te Carthago, gebruikte een schriftelijke Bijbelvertaling in het Latijn. Cyprianus, gestorven in 258 na Christus, ontleende zijn citaten uit de Schrift aan een Oud Latijnse Bijbel. In de vroege middeleeuwen is de Vetus Latina door de Vulgata verdrongen.

Vulgata. De Vulgata is een vertaling van het Oude Testament voor kerken waarin Latijn werd gesproken. Aanleiding was het feit dat de Latijnse Bijbeltekst in het Latijn zeer verschillend was. Paus Damasus I, 366-384 na Christus, droeg aan Sophronius Eusebius Hieronymus, geboren 347 na Christus te Stridon in Dalmatië en gestorven 30 september 420 na Christus te Bethlehem, op om een betrouwbare tekst van het Oude Testament in het Latijn samen te stellen. Hij was daarvoor uitnemend geschikt door zijn kennis van het Latijn, Grieks en Hebreeuws.

Hieronymus had in Rome grammatica en retorica gestudeerd en zich toen gewijd aan ascetische oefeningen en theologische studie. Als eremiet of kluizenaar in de woestijn had hij bij een joodse christen Hebreeuws geleerd. Later had hij als priester Apollinaris van Laodicea en Gregorius van Nazianze horen preken.

Invloed. Apollinaris van Laodicea, gestorven 390 na Christus, was in zijn tijd een zeer bekend theoloog, exegeet en apologet. Hij dwaalde echter over de twee naturen van Christus. Want volgens hem konden de twee naturen niet in één persoon verenigd zijn. Hij is de voorloper van het zogenaamde monofysitisme (de leer dat Christus alleen een Goddelijke natuur zou hebben gehad en geen menselijke); een leer die op het Concilie van Chalcedon, 451 na Christus, als ketterij is veroordeeld. Hij werd onder anderen door Gregorius van Nazianze bestreden⁵.

Gregorius van Nazianze, gestorven 390 na Christus, is één van de grote kerkvaders van het Oosten geweest. Hij leerde de Godheid van de Heilige Geest Die heilig is en uit de Vader is voortgekomen. Hij was de belangrijke motor voor het Concilie van Constantinopel, 381 na Christus⁶.

Psalterium Romanum. Toen Hieronymus in 382 naar Rome werd teruggeroepen, werd hem het werk van de vertaling van de Bijbel in het Latijn toevertrouwd. Hij begon, wat het Oude Testament betreft, allereerst met een vluchtige bewerking van het Boek der Psalmen naar analogie van de Septuaginta. Deze bewerking werd uitgevoerd in Rome en heette Psalterium Romanum.

Psalterium Gallicanum. Een tweede bewerking van het Boek der Psalmen, eveneens naar analogie van de Septuaginta, ondernam Hieronymus in Palestina. Voor het eerst is deze bewerking in Gallië gebruikt en werd daarom Psalterium Gallicanum genoemd. Deze bewerking werd spoedig overal ingevoerd en is in de officiële roomse uitgave van de Vulgata overgenomen.

Ontstaan van de Vulgata. Het eigenlijke werk van Hieronymus dat hij verrichtte in de periode 390-405 na Christus, is de vertaling van het Oude Testament uit het

⁵ Zie Christelijke Encyclopaedie, deel I, Kampen, 1925, pagina 139.

⁶ Zie Prof. Dr. J. N. Bakhuizen van den Brink, Handboek der kerkgeschiedenis, deel I, Den Haag, 1965, paginae 115, 123, 133, 159-162, 191-193, 233 en 249.

Hebreeuws. Dit is de Vulgata. Door zijn kennis van het Hebreeuws was alleen hij onder de christenen in het Westen in staat tot deze vertaling uit de oorspronkelijke tekst.

Bezwaar. De grote kerkvader Augustinus maakte in zijn tijd bezwaar tegen het kerkelijke gebruik van deze vertaling uit het Hebreeuws uit vrees dat de Vulgata een scheiding zou veroorzaken tussen kerken die Grieks en die Latijn spraken. Deze bezwaren tegen de Vulgata heeft hij niet opgegeven want hij ging uit van de inspiratie van de Septuaginta terwijl Hieronymus deze bestreed. Om die reden heeft de Vulgata eerst na verloop van eeuwen de Vetus Latina verdrongen.

Koptische vertaling. Koptisch is de taal van de inheemse boerenbevolking in Egypte die tot het christendom waren overgegaan, en werd in Griekse letters geschreven. Bij de uitbreiding van het christendom in deze kringen moest de Bijbel in deze taal worden vertaald. Omdat het Koptisch in verschillende dialecten uiteenvalt, zijn er ook verschillende vertalingen. Door hun ouderdom zijn deze vertalingen in het bijzonder voor de studie van de Septuaginta belangrijk.

Andere vertalingen. De andere vertalingen uit het Hebreeuws in het Ethiopisch, Armeens en Arabisch zijn ontstaan door het gegeven dat het zowel voor christenen als voor joden bij de godsdienstoefening belangrijk was om de Bijbel in hun eigen taal te kunnen horen en lezen. Voor de tekst van het Oude Testament zijn deze vertalingen van geringe betekenis.